

Het bedelaarsgesticht op de Ommerschans

Opbeuren uit 'zedelijke verbastering'

Veel genealogen zijn het bij onderzoek in de negentiende eeuw tegengekomen: 'Gestorven in de Ommerschans.' Vaak blijkt het betreffende familielid niet zo heel lang vóór zijn of haar overlijden in de Ommerschans te zijn aangekomen. Schijnbaar gebruikten veel mensen de schans als een soort hospice, een rustige plek om te sterven. Dat is echter nooit de bedoeling geweest van het daar in 1822 opgerichte bedelaarsgesticht. Wil Schackmann

Daarvoor had de Ommerschans er verlaten bij gelegen. Als vestingwerk opgericht tijdens de Tachtigjarige Oorlog om ons land te beschermen tegen invallen uit het oosten, had de schans zich ontwikkeld tot een van de minst succesvolle verdedigingswerken uit de vaderlandse geschiedenis: de Ommerschans heeft nooit één vijand tegengehouden. Ondanks haar imponerende uiterlijk. In het midden was een vierkant plein van zo'n honderd bij honderd meter, daaromheen bevonden zich een smalle gracht en verhogingen, de eigenlijke schans: aarden wallen met op de vier hoeken bastions. Die wallen rezen zes meter hoog op boven een wel veertig à vijftig meter brede gracht. Daarbuiten waren opnieuw

wallen, deze keer in een volledige sterform en wat minder hoog, met diverse geschutstellingen, en ten slotte een smaler water aan de buitenkant. Het geheel was zo'n 550 meter in het vierkant. In augustus 1819 gaf koning Willem I de verlaten vesting in vruchtgebruik aan de Maatschappij van Weldadigheid 'ten einde dezelve een bedelaars instituut aldaar kunnen oprigten'. Het was een nieuwe onderneming voor die Maatschappij, in 1818 opgericht om verarmde Nederlanders 'op te beuren' uit de 'zedelijke verbastering' waar ze door hun armoede in terecht waren gekomen. Ze had toen al de proefkolonie Frederiksoord gesticht, zou in 1820 de kolonie Willemsoord uit de grond stampen en in 1821 de kolonie Wilhelminaord. Daar stonden

Een bedelaar op krukken,
ongedateerde tekening
van Alexander Ver Huell.
Coll. Gelders Archief, Arnhem

Het menu

In het bedelaarsgesticht werd tussen de middag warm gegeten. Op dinsdag, donderdag en zondag at men 'soup met vleesch'. Voor tachtig personen was daarvoor zo'n vijf kilo rundvlees beschikbaar. De rest van de week was vleesloos, maar dat werd goedge maakt met dagelijks drie pond gesmolten vet. Die vergezeld op maandag de 'aardappelen met wortelen', op woensdag de 'aardappelen met knollen', op zaterdag de 'aardappelen met kool' en op vrijdag de aardappelen (op die dag geserveerd zonder groente). Elke dag werd aan het eten twee 'lood' (ongeveer twintig gram) peper en zout toegevoegd, op vrijdag en zaterdag daarnaast ook azijn.

Willekeur

Tot 1843 kon men zonder gerechtelijk vonnis in het bedelaarsgesticht komen. Louter de verklaring van een politieagent of een burgemeester dat je bedelend was aangetroffen, voldeed om op transport te worden gesteld. Er zijn de nodige gevallen bekend waarbij een populair familielid of een lastige stadgenoot naar de Ommerschans werd gebracht zonder dat hij of zij ooit had gebedeld. Zo werd Margaretha Jacoba Boon van Ostade in het gesticht opgeborgen omdat zij volgens haar stiefvader 'een liederlijk en ergerlijk gedrag' vertoonde. In 1843 bepaalde een koninklijk besluit dat er een rechterlijke veroordeling nodig was voordat iemand naar de Ommerschans mocht worden overgebracht.

Huwelijkmarkt

Heel wat van de allerarmsten vonden in het bedelaarsgesticht een partner. Dat leidde tot een flink aantal huwelijken tussen bedelaars en bedelaressen; ook de weduwen uit de strafkolonie waren populair. Zo trouwde strafkoloniste Willempje van de Dooze, weduwe Scholbroek, met bedelaarskolonist Christiaan Willem Harbrecht, en gaven strafkoloniste Hendrika Speelmeijer, weduwe van Egbert van Rooijen, en bedelaarskolonist Gijsbert van Schrevendijk elkaar het jawoord. De liefde geeft een wat fleuriger randje aan de triestheid van het bedelaarsgesticht.

Het bedelaarsgesticht Ommerschans. Uit: *De Vriend des Vaderlands*, oktober 1828. Coll. Rijksuniversiteit Groningen

Het bedelaarsgesticht, gezien vanaf de achterkant. Uit: *De Vriend des Vaderlands*, oktober 1828. Coll. Rijksuniversiteit Groningen

zo'n vierhonderd kleine hoesjes met elk een lapje land eromheen, waar arme gezinnen geleerd werd om met landwerk en spinarbeit zelf de kost te verdienen.

Een gebeterd leven

De Maatschappij gaf de schans een dubbel functie. Het heropvoeden van armen in Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaord bleek namelijk niet probleemloos te verlopen. Deze kolonies werden weliswaar 'de vrije koloniën' genoemd maar toch waren er tal van regeltjes voor de kolonisten. Wie niet hard genoeg werkte, wie sterke drank gebruikte, wie zonder toestemming van de kolonie af ging, kon daarvoor gestraft worden. Op de wallen van de schans richtte de Maatschappij een strafkolonie op, waar overtreders van de regeltjes naartoe werden verbannen tot ze hun leven hadden gebeterd. Er zaten al enkele tientallen 'strafkolonisten' toen voorjaar 1822 begonnen werd met de bouw van een bedelaarsgesticht. Het was al sinds de Franse tijd wettelijk mogelijk om tegen bedelen op te treden.

Artikel 274 van het 'Lijfstraffelijk Wetboek' bepaalde dat bedelen verboden was 'op alle plaatsen, voor de welke er een gesticht bestaat, ten doel hebbende de bedelarij voortekomen'. Zulke lokale en regionale gestichten of bedelaarswerkhuizen waren er in ons land slechts mondjesmaat. Er was een provinciaal gesticht in Hoorn, er werd getimmerd aan een provinciaal werkhuis in Veere dat ongeveer gelijk met de Ommerschans zou opengaan, en diverse grotere steden hadden een werk- of spinhuis voor bedelaars. In de rest van het land zou bedelarij dus mogen, maar door nu de Ommerschans tot landelijk bedelaarsgesticht te verklaren, was in één klap bedelarij in het hele land verboden.

Aan lager wal geraakt

Voor een goed begrip van een en ander zijn twee stukjes historische context handig. Het eerste is dat we in 1822 nog maar relatief kort bezig waren om één land te worden. Voordien werd het meeste geregeld op plaatselijk niveau. Zo had elke plaats een andere manier om het

stadbestuur samen te stellen, een ander stelsel van maten, afstanden en gewichten, en andere ideeën over wat er moest gebeuren met armen en weeskinderen. Dat je die dingen landelijk zou kunnen regelen, is een gedachte die we vooral aan de Fransen te danken hebben en die sinds 1815 krachtadig werd uitgedragen door koning Willem I met een stortvloed aan koninklijke besluiten. Het andere historische gegeven is dat er

Voor tachtig personen was daarvoor zo'n vijf kilo rundvlees beschikbaar

op dat moment in ons land nog helemaal niets was dat je een sociaal vangnet zou kunnen noemen. Er bestond geen bijstandswet, geen werkloosheidsuitkering, geen weduwenpensioen, geen AOW of andere ouderdomsvoorziening. Ook al was je ziek, lichamelijk of geestelijk beperkt of hoogbejaard, je moest toch dagelijks voor je eigen kostje zorgen. Als je geluk had kon je af en toe een bord soep krijgen van de diaconie of parochie waartoe je behoorde. Maar je kon er nooit op rekenen, want soms waren de armenkassen van die instellingen gewoon leeg. Als het besef van dat ontbrekende sociale vangnet goed is doorgedrongen, gaat een mens anders aankijken tegen de kwalificatie 'bedelaar'. Als kenner van het archief van de Maatschappij van Weldadigheid heb ik contact gehad met veel familie-onderzoekers die zich afvroegen waarom hun familielid zo aan lager wal geraakt was dat hij in het bedelaarsgesticht terecht kwam. Maar het merendeel van de Nederlanders was in die tijd arm, er heerste massale werkloosheid, in diverse steden kon de helft van de

bevolking de eigen kost niet verdienen. En als je dan een tikje ziek was, of oud, dan kon je niet anders dan anderen om een aalmoes vragen.

'Luije buiken'

Zo werd er begin negentiende eeuw in de publieke opinie niet over gedacht. Bedelarij was de angel in het bestaan van de burgers. Dat bedelen niet netjes was, is te zwak uitgedrukt, het was een 'drukende plaag', een 'ineetend kanker' dat steeds meer mensen ertoe verleide een lui en werkloos leven te leiden. 'Die onzalige bron van zedeloosheid', heette het, 'de menschonteerende en alle gevoel van schaamte verdoovende bedelarij'. Bedelaars noemde men 'ene grief voor onze natuur, luije buiken, onbeschaamde deugnieten'. Dat waren de opvattingen van de beter gesitueerde burgers en die hadden het voor het zeggen. In die sferen werd zomer 1822 op de Ommerschans een enorm bedelaarsgesticht gebouwd dat het hele binnenplein

Onderzoek

Er zijn het laatste jaar meer mogelijkheden gekomen om vanuit huis onderzoek te doen naar de bewoners van de negentiende-eeuwse bedelaarsgestichten. Dan kan op de site alledrenten.nl. Kies daar in de linker kolom 'Bladeren door overige scans'. Via 'Maatschappij van Weldadigheid' kom je bij de serie 0186-1443 tot en met 1554 met registers van 1822 tot 1840, via 'Rijkswerkenrichtingen Veenhuizen/Ommerschans' bij de serie 0137.01-422 tot en met 446b, plus 291 tot en met 293. Let op: deze twee series geven aanvullende informatie. Als de bedelaar in beide voorkomt, loont het de moeite ook allebei in te zien. Nadeel is dat de onderzoeker het moet doen met in die tijd gemaakte alfabetische overzichten, er zijn geen moderne digitale indexen.

Daar wordt wel aan gewerkt, want Helmuth Rijnhart van de Historische Vereniging Avereest is bezig met het opnemen van de gegevens uit deze registers. Te zijner tijd zullen die gegevens ook terechtkomen op de site van het Drents Archief, maar vooralsnog staan ze op zijn eigen site: bonmama.nl. Daar staan ook veel burgerlijke stand-gebeurtenissen van de gemeenten op wier grondgebied de Ommerschans lag. Plus de gegevens van alle hoeve-naars die de grote boerderijen op het terrein van de schans bewoonden.

Daarnaast valt er nog genoeg te doen in niet-gedigitaliseerde archieven. Bijvoorbeeld de invaliditeitsregisters, waarin werd bijgehouden welke gebreken de bewoners hadden, en de ontslagvoordrachten, waarin werd genoteerd welke plannen een bedelaar had als hij het gesticht zou mogen verlaten. Het meest uitgebreid zijn zulke stukken bij het Drents Archief, in het archief van de Maatschappij van Weldadigheid, maar ze bevinden zich ook in de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken in Den Haag, de instantie waar ze naartoe werden gezonden.

De Ommerschans omstreeks 1825. Aquarel.
Uit: *De Vriend des Vaderlands*, oktober 1828.
Coll. Rijksuniversiteit Groningen

besloeg. Het was naar verluidt het grootste gebouw in ons land van dat moment. Twee verdiepingen hoog met daarboven een schuin dak van rode pannen. Een carré met vier zijden van bijna honderd meter dat 'eene ontzagchelijk groote binnenplaats' van 85 bij 85 meter omsloot. Die binnenplaats werd door een hek in tweeën gedeeld. Het gebouw aan de ene kant was 'het vrouwenkwartier', aan de andere kant woonden de mannen. In totaal waren er dertig zalen. In elke zaal woonden veertig bedelaars of bedelaressen, zodat er plaats was voor twaalfhonderd personen. Ze sliepen in hangmatten die 's morgens werden opgetrokken naar het plafond. Per twee zalen was er een zaalopziener die met zijn gezin tussen die zalen in woonde, en een keuken. Die keukens waren de enige ruimtes met ramen aan de buitenkant van het gebouw, de bedelaarszalen hadden aan de buitenkant een blinde muur en hadden alleen ramen met uitzicht op

de binnenplaats. In september 1822 arriveerden de eerste bedelaars.

Gratis zorg

Het leven in het bedelaarsgesticht werd bepaald door het uitgangspunt van de Maatschappij dat zorg uiteindelijk gratis was. Er waren in het begin wat gelden nodig om op te starten, maar daarna

Veel zieken,
zwakken en
bejaarden gingen
vrijwillig naar het
bedelaarsgesticht.
Ook om te sterven

wogen de baten op tegen de kosten. Wat het kostte om bedelaars te voeden, te kleden inclusief 'bewaschen en bestoppen', onderdak te bieden, van vuur en licht te voorzien en te administreren, werd helemaal goedge maakt door wat de bedelaars aan productie leverden op het land en in de spinnerij.

Dat was door de grote man van de Maatschappij, generaal Johannes van den Bosch, tot op de halve cent en de te ontginnen halve roede doorgerekend en alles klopte als een bus. Maar het klopte natuurlijk niet meer als er een heleboel mensen de schans in kwamen die niet gezond genoeg waren om een enigszins aanvaardbare arbeidsprestatie te leveren. Dat was tegen de afspraken. Met de regering was afgesproken dat 'personen door gebreken buiten staat om te werken' niet op de schans werden opgenomen. En als een gemeente bedelaars naar de Ommerschans zond, moest er een officiële verklaring bij zijn 'dat de opgegevene

personen niet gebrekking zijn'. Maar zo'n gemeente had andere belangen en bij alle transporten werden wel een of twee invaliden de Ommerschans binnengesmokkeld. Na een half jaar vormden ze ongeveer vijftien procent van de gestichtsbevolking. De Maatschappij stuurde zulke mensen terug, maar dat was vechten tegen de bierkaai want er kwamen even zo hard nieuwe invaliden voor in de plaats.

Dat had gevolgen voor de begroting van de onderneming en dat werd nog erger omdat degenen die wél gezond en sterk waren, zichzelf konden vrij werken. Wat een bedelaar meer verdiende dan wat hij kostte, het laatste becijferd op 91 cent per week, heette 'oververdiensde'. Een deel daarvan kreeg hij uitbetaald in winkelkaartjes waarmee hij in de koloniewinkel extra voedingsmiddelen kon kopen, een deel werd voor hem weggezet op de spaarbank. Als dat laatste vijftientig gulden of meer was, kon hij weg en dan bleven er nog minder goede werkers in de kolonie over.

Vijfduizend bedelaars

Het probleem voor de Maatschappij was, aldus Johannes van den Bosch: 'Hare stichtingen waren niet bestemd noch geschikt tot het blootelijk voeden van dezelve.' In alle plannen moest er productie tegenover het onderhoud staan. Maar aan de andere kant: 'In onze stichtingen wordt het gebrek niet geduld. Er is niemand,' benadrukte Van Den Bosch, 'wien het aan voedsel, kleeding en andere noodwendigheden mangelt'. In 1827 zocht de Maatschappij. Ze sloot een contract met de regering dat ook invaliden konden worden opgenomen. Daarvoor kreeg ze dan wel een extra vergoeding. Vanaf dat moment werd de term 'verpleegd' gebruikt als mensen in het bedelaarsgesticht verbleven. Veel

zieken, zwakken en bejaarden gingen er vrijwillig naartoe. Ook om te sterven. Tegen die tijd was de Ommerschans al te klein om alle bedelaars te kunnen huisvesten. Vanaf 1825 werd een van de drie gebouwen in Veenhuizen, het Tweede Gesticht of Veenhuizen 2, ook bestemd voor bedelaars. Later, in 1842, werd ook Veenhuizen 3 een bedelaarsgesticht. Het bleef de hele eerste helft van de negentiende eeuw slecht gaan met de Nederlandse economie en het aantal bedelaars bleef maar toenemen. Van ruim tweeduizend in 1830 tot een dikke drieduizend in 1840, en daarna werd ons land ook nog een keer geteisterd door de aardappelziekte die van 1845 tot 1849 zorgde voor een enorme stijging van de prijzen van levensmiddelen. Tegen 1859, toen de staat constateerde dat hij elk jaar zoveel moest bijleggen bij de zorg die de Maatschappij bood dat hij het beter zelf kon gaan doen en dus de bedelaarsgestichten overnam, zaten er in die gestichten ruim vijfduizend bedelaars. Die werden door het gegoede deel van de burgerij nog steeds 'luije buiken' genoemd en mensen die nodig heropgevoed moesten worden. Als je daar familie tussen hebt zitten, moet je je daar niets van aantrekken. Meer dan zestig procent van die mensen staat vermeld op de invaliditeitslijsten met een of ander gebrek. Die konden niet anders dan hun hand ophouden. •

Wil Schackmann is kenner van het archief van de Maatschappij van Weldadigheid en schrijver van de boeken *De proefkolonie*, *De bedelaarskolonie* en *De kinderkolonie*. Voor meer informatie, zie schackmann.nl.